

Лазаревскій Институтъ
Восточныхъ Языковъ

МОСКВА

Смч

401

N 46

2000

✓

Ի. Ա. ԼԻՆՆԻՉԵՆԿՈ.

*Армяне в Польше и Юго-За-
падной Руси. сочин. И. А. Линниченко.
пер. А. Иоаннисянцъ.*

*Arméniens polonais et du Sud-
ouest. Traduit par Ioannessiantz.*

ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ

ԵԻ

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ-ՋԱՐԱԻԱՅԻՆ ՌՈՒՍԻԱՅԻ

ՀԱՅԵՐԸ

ԹԱՐԳ. Խ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑ.

ԱՐՏԱՏՊԱԾ „ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻՑ“

ՄՈՍԿՈՒԱ

ՏՊԱՐԱՆ Ք. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ.

1894

(75)

ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ

Ե Ի

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ-ՀԱՐԱԻԱՅԻՆ ՌՈՒՍԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԸ.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ.

Дозволено Цензурою. С.-Петербургъ, 18 июля 1894 года.

401-2004

1970-59/8

28-400

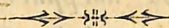
Типографія Х. Бархударовой, Москва, Мясницкая д. Ермаковыхъ.

Նորերումն՝ Մոսկուայի Կայսերական Համալսարանի պրոֆ. Իւան Ա. Լիննիչենկո, որ մասնագէտ է Լեհաստանի և Արեւմտեան-Հարաւային Ռուսիայի պատմութեան, լոյս ընծայեց մի ուսումնական քննութիւն այս վերնադրով. „Чертъ изъ исторіи сословіи въ Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в.“ Изслѣдованіе Ив. А. Линниченко. Москва 1894 г. Իւր այս աշխատութեան տասններկու էջերը 219-ից մինչև 230-ը ուսուցիչները ամբողջովին նուիրում է հայերին: Լեհաստանի հայոց մասին մեր գրականութիւնը ունի արդէն մի պատկառելի երկասիրութիւն «Բռնի Միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն հռովմայ», որ ուղիղ տասն տարի զորանից առաջ պ. Կ. Եղեանցը հրատարակեց Ս. Պետերբուրգում իւր զեղեցիկ յառաջաբանով հանդերձ: Այս գրուածքում առաջին տեղն զբաւում է ի հարկէ Իլլովի և Կամենեց-Պոդոլսկի հայերի կոիւր զաւաճան հոյ

եպիսկոպոս Նիկոլ Թորոսովիչի գէմ: Եթէ այս վերջինիս ետեւը կանգնած չլինէր կաթողիկ կղերը (ևս և մարմատւոր իշխանութիւնը), կոիւր թերեւս ուրիշ հետեանք ունենար:

«Բռնի Միութիւն» զրքում այնքան էլ պարզ չէ որոշում մարմատւոր իշխանութեան մասնակցութիւնը այս զործում: Կամիւմ ասել, թէ Հայերի Հասարակական զիրքը և իրաւաբանական նշանակութիւնը¹ փոքր ինչ զանցառութեան է տրուած. այն ինչ պրօֆ. Լիննիչենկօ յատուկ այս վերջին տեսակէտին է ուսումնասիրում Իլվովի Հայոց Համայնքի զրութիւնը: Ռուս գիտնականը մի առ մի յիշում է իւր աղբիւրները, որոնց մի քանիսը յայտնի են «Բռնի Միութեան» յառաջաբանից, բայց կան նաև շատ աղբիւրներ, որոնց մենք առաջին անգամն ենք հանդիպում պ. Լիննիչենկօյի զրքում: Ահա այս առաւելութիւնների պատճառով մենք ձեռնամուխ եղանք թարգմանելու սոյն երկասիրութիւնից Հայերին նուիրուած Հատուածը, որի վերջին տողերը մենք լրացրինք նոյն պ. Լիննիչենկօյի զեկուցումից, որ նա փետրուարի 15-ին, ներկայ 1894 թ. կարգաց պոլիտեխնիքական թանգարանում:

Ռուս զիտնականը մեծաւ յօժարութեամբ մեզ իրաւունք տուաւ Հայերէն թարգմանելու իւր Համառօտ քըննութիւնը Հայերի մասին:

¹ Մի քանի դար շարունակ Իլվովի Հայոց համայնքը արիւնքամբ պաշտպանում էր իւր իրաւունքները Իլվովի մեծատրի (сма-рочма), վրոթի և մագիստրատի դէմ, որոնք անկասկած օգնութեան ձեռն կարկառեցին կաթողիկ կղերին և Նիկոլ Թորոսովիչին ընդդէմ Հայոց:

Ահա՛ պրօֆ. Ի. Լիննիչենկօյի զրքից քաղուած Հատուածի Հայերէն թարգմանութիւնը:

Հարաւային Ռուսիայի քաղաքների միջին շրջանի պատմութեան մէջ Հայերին շատ նշանաւոր տեղ է պատկանում: Առանց որևէ չափադանցութեան կարելի է հաստատել, որ Հարաւային Ռուսիայի ամենահռչակուած առևտրական կենտրոնները, ինչպիսի են՝ Իլվովը, Լուցկը, Կամենեց-Պոդոլսկը իրանց հարստութեամբ, փարթամութեամբ և նշանակութեամբ մեծաւ մասամբ պարտական են առանձնապէս Հայերին: Այս ճարպիկ, աշխոյժ և ընդունակ ամենայն ձեռնարկութեանց ժողովրդի շնորհիւն էր յատկապէս, որ Հարաւային Ռուսաց առևտրական կենտրոնները միջնորդ դարձան Արևելքի և Արևմուտքի վաճառականութեան մէջ. Ծանօթ լինելով կեանքի պայմաններին Արևելքում, տեղեակ արևելեան լեզուներին, քաջ ճանաչելով հաղորդակցութեան ճանապարհները Արևելքում, օժտուած անձնական քաջութեամբ և զէնք շարժելու վարժ, անհրաժեշտ յատկութիւններ վտանգաւոր ուղեգնացութիւններ կատարելու Արևելքում աւազակաբարդ ցեղերի ընդարձակ երկիրների միջով, Հայերը շատ հին ժամանակներից ձեռնամուխ եղան ցամաքային առևտրին Արևմուտքի և Արևելքի մէջ, իսկ խտրական գաղութների անկումից յետոյ Խորիմում, բոլոր վաճառականութիւնը նորա իրանց յաջողակ ձեռքը ձգեցին:

Ընդարձակ առևտրական գործավարութեամբ և ուրիշ զանազան շահասիրական, յաճախակի ոչ այնքան պատուաբեր միջոցներով, Հայերը Ռուսիայում մեծ հարստութեան տէր դարձան և նոցա անձնական ազդեցութիւնը այլոց վերայ զօրացաւ: Սակայն, այնու ամենայնիւ Հայերին չյաջողեցաւ ընդհանուրի յարգանքը շահելու և իրաւաբանական նշանակութիւն ձեռք բերելու մինչև անգամ այն իսկ կենտրոններում, որոնք, շնորհիւ նոցա ձեռններիցութեան և նախանձելի օրինակին, սկսան օրէցօր բարգաւաճիլ առևտրական լայն ասպարիզում: Հասարակաց կարծիքը, ճշմարիտ է, Հայերին մի աստիճանով բարձր էր դասում հրեաներից, բայց յամենայն դէպս գերմանացիներից ստոր էր համարում:

Հայերի այս գրութիւնը մի կողմից կարելի է մեկնել նոցա կրօնական առանձնաւորութեամբ. թէ կաթողիկները և թէ ուղղափառները նոցա հաւասարօրէն համարում էին իբր աղանդաւորներ և անհաւատներ (infideles): Միւս կողմից դա եկաւոր

ժողովուրդ էր, հաստատուն իւր ինքնուրոյն արեւելեան սովորութեանց մէջ, արեւելեան ժողովուրդ. իսկ դէպի Արեւելքը միշտ կասկածոտութեամբ էին վերաբերում թէ Ռուսիան, թէ Լեհացիք և թէ Գերմանացիք: Իրանց արտաքին կերպարանքով, լեզուով ու սովորութիւններով հայերը կազմում էին միանգամայն առանձին մի խումբ, կենտրոնացած իրանց համայնքի մէջ, որ շատ տարբերվում էր տեղացիներից և արեւմտեան գաղթականներից: Վերջապէս հայերի անհատական բնավորութիւնը և նոցա գործունէութեան քանի մի ոչ համակրելի յատկութիւնները (զօրքինակ զօջաքաղութիւնը) և բոլոր մեծի մասին 'ի հարկէ և նախանձը եկաւոր օտարականների հարստութեան պատճառով, որ վնասում էր տեղական առեւտրական դասի անձնական շահերին—այս ամենը միասին առած հարկադրում էր հարաւային Ռուսաց քաղաքների բուրժուազիային առանձին խեթիւ նայել հայերի վերայ:

Պրոֆ. Գրոմնիցկին վկայում է, թէ հայերը նշանաւոր դեր չէին խաղում Ռուսիայում իրանց սակաւութեան պատճառաւ (էջ. 52): Հայոց սակաւամիւ լինելն միայն պայմանաւոր էր: Քաղաքներում, ուր հայերը յատկապէս բնակութիւն էին հաստատում, հայ բնակիչների տոկոսը շատ նշանաւոր էր, որ երեւում է նորա 9—10 դ. մէջ բերած փաստերից: Այսպէս Կամենեցում 900 չափ տներ հայերին էին պատկանում և 1200 հայ բնտանիք կար այնտեղ: 1407 թ. Իլվով քաղաքի պարիսպների սահմանում համարվում էր 63 հայ բնտանիք, իսկ 534 բնտանիք միւս բնակիչներին էր՝ Գերմանացւոց, Ռուսաց, Լեհաց, Թաթարների. Zubrzycki, Kron. miasta Lwowa. էջ. 68: Սեարչինսկին ասում է (Galicja, Dod. przy Gaz. Lwow 1857) թէ 1413 թ. 3000 հայ բնտանիք եկան Մոլդաւիա, հաստատուեցան Սուչավայում և ուրիշ քաղաքներում. այնտեղից մի մասն գաղթեց Իլվով Աղէքսանդր իշխանի ժառանգների միջում տեղի ունեցած կռիւների ժամանակ. երբ ներքին խռովութիւնները փոքր ինչ դադարեցան Մոլդաւիայում, այնտեղ Իլվովից դարձեալ ոչ սակաւ հայեր գաղթեցին XV դարու կիսում (Kuczyński, l. c.):

Հայերը Ռուսիայում շատ վաղ երևեցան. Թէպէտև մենք վաւերական չենք կարող համարել այն հրովարտակը, որ իբր թէ Կիևի մեծ իշխանը շնորհել է նոցա 1062 թուականին, բայց հայերի ներկայութիւնը Ռուսիայում XI դարում անկասկածելի է: Բիշօֆի գրքում՝ Urkunden zur Geschichte der Armenier in

Lemberg, Wien 1864 թ. և պրոֆ. Գրոմնիցկու՝ Ormianie w Polsce, ich historia, prawa i przywileje, Warszawa 1889 թ. մենք կարդում ենք՝ privilegium Theodori Demetrii Ducis Russiae ex Ruthenico idiomate in latinum transpositum in an. Dei 1062 Armenis datum, cujus ea sunt verba: Ecce Magni Ducis Theodori Demetrii filii Nosohacensis Armenis, qui huc volunt venire, veniant in auxilium meum, et ego vobis dabo libertatem ad tres annos et cum fueritis apud me, ubi quis voluerit, illuc ibit libere. Զախարեասեփիչը, որ տեսել էր այդ հրովարտակի ուսերէն բնագիրը, վկայում է թէ՝ նորա վերայ թուական չկայ. նոյնը ասում է նաև Բելովսկին, նկատելով թէ բնագրում պակասում են praenomen Zub (Theodor Zub), որոնք սակայն պատահում են քանի մի ցուցակներում և թէ՝ բնագրում կարելի է կարդալ—носохачкнмъ և косокачкнмъ Армянамъ (գուցէ աւելի ճիշդ կը լինէր կարդալ—ко солхачкнмъ). Իսկ 1062 թուականը, մեզ թւում է, որ Զախարեասեփիչը յաջողութեամբ հայոց թուականով է մեկնում, երբ (1062—1613) յիշեալ հրովարտակը թարգմանուեցաւ լատիներէն: 1062 թուականը շատերին մոլորեցրեց—և հրովարտակը, դորա վերայ յենլով, վերագրեցին XI դարուն. բայց որովհետև 1062¹ թ. չկար մեծ իշխան Թէոդոր Դիմիտրիեփիչը, ուստի և բուն հրովարտակը

¹ Այս 1062 թ. մեզ յիշեցնում է երկու հատուածներ պ. Կ. Եդեսնի լոյս ընծայած «Բռնի Միումիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոովմայ» գրքից. ահա այդ տեղերը. Սկիզբն զաղթականութեան Հայոց ի Ռուսաստան եղև յամին 1062, յորժամ մեծի իշխանին Ռուսաց Իդեսուլաի Եարոսլաւովիչի լուեալ զքաջութենէ Հայոց կոչեաց զնոսա 'ի Խրիմէ խոստմամբք ի Թեկունս իւր ընդդէմ Թշնամեաց իւրոց, ազգին Պոլովցոց (էջ. 37.): Իսկ երկրորդ հատուածն այս է՝ «Յամի Տեառն 1062 իշխանն Ռուսաց Թէոդոսիոս որդի Դեմետրի, որ վարէր պատերազմ ընդդէմ ապստամբելոց հպատակաց իւրոց՝ կոչեաց 'ի Թաթարստանէ (իմա Խրիմից) զՀայս իւր 'ի Թեկունս և ապա յորդորեաց զնոսա կալ մնալ անդ, տալով նոցա արտունութիւնս բազումս, զորս յետոյ վաւերացուցին և Թաթարք Լեհաստանի, յետ տիրելոյ նոցա Ռուսաստանի». էջ. 11: Հակաձառութիւնը մեծ է վերը բերուած տեղեկութեանց մէջ:

չինծու համարեցին: Թոյլ ենք տալիս մեզ անել հետեւեալ ենթադրութիւնը—այս հրովարտակը արդեօք Վոլքի իշխան Թէոդոր Լիւբարտովիչից չէ՞ (Լիւբարտի քրիստոնէական անունն է՝ Դիմիտրի). նա վախճանեցաւ 1413 թ. Dlugosch ed. Przewdziecki l. XI. p. 455, Wolf, Ród. Gedymina p. 76: Վարք սրբոյն Թէոդոսիոսի Պեչերսկու գրքում կայ մի պատմութիւն սորա վիճաբանութեանց առթիւ Կիւլի հայերի հետ հաւատքի մասին. Կիւլում յայտնի բան է հայերը պարագում էին վաճառականութեամբ և արհեստներով:

Կիւլի անկումից յետոյ հայերը դիմում են դէպի հարաւարեմտեան առևտրական կենտրոնները. XIII դարում մենք նոցա գտնում ենք Վլադիմիրում:

Իսկ երբ Իլվով քաղաքի հռչակը, իբր առևտրական կենտրոնի, սկսում է տարածուիլ ամենուրեք, հայերը զանազան կողմերից գաղթում են այնտեղ և հաստատուն բնակութեան տեղ են ընտրում: Բացի Իլվովից շատ վաղ ժամանակներում մենք հանդիպում ենք հայերին Լուցկ, Կամենեց-Պոդոլսկ, Գալիչ, Եւրոսլաւ քաղաքներում և առհասարակ հարաւարեմտեան Ռուսիայի փոքր ի շատէ նշանաւոր առևտրական կենտրոններում: Գոսմիցկի իւր գրքի 9—10 գլուխներում ամփոփել է այն բոլոր տեղեկութիւնները, որոնք վերաբերում են հայոց Լեհաստանի սահմաններում տարածուելուն:

1432 թ. Լուցկ քաղաքի հայերին և հրեաներին շնորհվում են նոյն արտօնութիւնները, որ վայելում էին Իլվովի բնակիչները (Inventarium privilegiorum etc 271):

Ամենայն տեղ, ուր միայն հայերը ժողովվում էին մեծ բազմութեամբ, նոքա կազմում էին առանձին մի համայնք, որ վայելում էր ինքնուրոյն վարչութիւն, ունէր իւր վոյթը, աւագների խորհրդարանը, իւր քահանաները. իսկ աւելի ընդարձակ կենտրոններում—իւր եպիսկոպոսները: Իլվովում մինչև անգամ կային երկու հայ վոյթեր, մինը քաղաքում, միւսը դորա արուարձանում (Pomn. dz. Lwowa № 397. Բողգան, advocatus Armenorum,—1386. A. gr. XIV, p. 166 յիշվում է advocatus Armenorum de suburbio). Consilium Armenorum A. gr. XIV, p. 141. հայ եպիսկոպոսներ կային Իլվովում XIV դարում, Լուցկում, Կամենեց-Պոդոլսկում, Եւրոսլաւում (Գոսմիցկի թ. 69—71):

Հայոց համայնքի ինքնավարութեան շրջանի ծաւալը միշտ

ու անդադար objectum litis էր կազմում հայերի և քաղաքացւոց մէջ: Առաջինները աշխատում էին ընդլայնել նորա զօրութիւնը, վերջինները կամենում էին հայերին ենթարկել քաղաքային իշխանութեան իրաւասութեան: Երրորդ կողմից, վերջապէս, և վոյթերն էլ ճգնում էին իրանց դատաստանի իրաւասութեան տակն առնել ոչ միայն հայ համայնքը, այլ և բոլոր հայերին, որոնք ընդունուած էին քաղաքի համայնքի մէջ և ապա ուրեմն գերմանական իրաւունքն էին վայելում: Եւ դորա արդասիւն էին երեք կողմից էլ անվերջանալի գանգատներ, բողբոսներ և դատավարութիւն:

Ամենից շատ տեղեկութիւններ յիշատակարանները պահպանել են մեզ համար Իլվովի հայոց համայնքի վիճակի մասին: Համառօտենք այստեղ այդ համայնքի պատմութիւնը, կանգ առնելով յատկապէս հայերի իրաւաբանական դրութեան խնդրի վերայ. մեր խօսքը այն հայերի մասին է, որոնք չէին վայելում գերմանական իրաւունք:

Մենք տեղեկութիւն չունինք որ և իցէ առանձին հին հրովարտական գրութեան մասին, որոնք հաստատելիս լինէին հայերին նոցա իրաւանց մէջ (Թէոդոր Դիմիտրիւիչի հրովարտական մասին վերը արդէն յիշեցինք): Կաղնիքը, ինչպէս երևում է, հայերին չէ շնորհել առանձին զատ հրովարտակ, որ ճշտիւ որոշէր նոցա իրաւունքները և արտօնութիւնները: Իլվովին տուած հրովարտակը, որով գերմանական իրաւունք էր շնորհվում հայերին, որպէս և քաղաքիս միւս ազգութիւններին (Ռուսաց, հրէից և Սարակինոսներին), հաստատում էր առհասարակ միայն նոցա (հայոց) հին իրաւունքները. մի առանձին շնորհու մի չկար դորա մէջ:

Նոյնպէս անորոշ կերպով խօսում են հայոց իրաւունքների մասին Լեհաց թագաւորների և միւս հնազոյն հրովարտականքը, որոնք առհասարակ յենվում են Կաղմիրի հայերին շնորհած արտօնութիւնների վերայ¹:

¹ Եթէ բանանք «Ռոնի Միւլմիւն Հալոց Լեհաստանի» և այլն լատաշարանի Ժե Էքը, մենք կըտեսնենք, որ այնտեղ էլ լոկ կողմնակի ակնարկներ միայն կան այս առթիւ և ոչ մի պատմական աղբիւր: «Իբրև արքայն Լեհացւոց Մեծն Կաղնիք միաւորեաց ընդ Լեհաստանի զգաւառն Իլվովայ» ոչ միայն խաղաղացոյց զՀալս ազգի-ազգի շնորհօք, այլ և զհետ եղև յամենայն զօրումենէ իւրմէ հրապուրել կոչել ի նո-

Բայց թէ XIV դարու երկրորդ կեսում հայերը ունէին իրանց յատուկ վոյթը, դա երևում է Եղիսաբէթ թագուհու հայտերին շնորհած հրովարտակից և Իլվովի մագիստրատի XIV դարու մատենաներից:

Հայոց համայնքի ինքնագլուխ վարչութիւնը Իլվովի քաղաքային համայնքի աչքին մի յարատե փուշ էր: Մի քանի դար շարունակ ձգձգվում է Իլվովի մագիստրատի վէճը հայերին իւր իրաւասութեան ենթարկելու մասին: Քաղաքային համայնքը յամուլութեամբ պնդում էր, թէ քաղաքի մէջ մէկ վոյթ պէտք է լինի և թէ նորա դատաստանին պիտի հնազանդուին անխտիր բոլոր քաղաքացիքը օտար ազգութիւններից և դորա վերայ յենլով՝ պահանջում էր հայոց վոյթի բարձումը¹:

Այս ներհակ պահանջների առաջ թագաւորները շատ անյարմար դրութեան մէջ էին տեսնում իրանց. նոքա չէին ցանկանում վշտացնել հայերին, որոնք, նոցա յատուկ խոստովանութեամբ, ոչ սակաւ օգուտ էին բերում պետութեան (A quibus nobis comoda crescunt non modica, A. gr. V, № 42). Իսկ միւս կողմից քաղաքային համայնքի նշանաւոր արդիւնքները թագաւորներին շատ ներողամիտ էին կացուցանում «հաւատարիմ և սիրելի» (fideles et dilecti) քաղաքացւոց վերաբերութեամբ:

Երոյ ի սահմանս պետութեան իւրոյ զՀայս, որոց Թոյլ ետ քնակիլ յիլվով, պարապել յարուեստս և 'ի վաճառականութիւն. ետ նոցա արտունութիւնս առնելոյ դատաստան օրինօք և սովորութեամբք իւրեանց ըստ մեծի մասին, և այլև ազատութիւն կրօնից, զի դաւանութեամբ և ծեսիւք իւրեանց վարեսցին համարձակ: Արտունութիւնքս այսոքիկ եղեն վէճ անկեան, յորոյ վերայ հիմնեալ կառուցան յետոյ ժամանակաւ իրաւունք ինքնագլուխ վարչութեան ժողովրդեանն Հայոց իլվովայ:

Յ. Խ.

¹ «Բանգի գերմանացի ժողովուրդն իլվովայ, որոց էին արդէն սահմանադրութիւնք և օրէնք ինքնագլուխ վարչութեան, անուանալ օրէնք Մագդեբուրգի՝ քանային զի և Հայք, համակ որպէս և այլ ժողովուրդք իլվովայ՝ նովին օրինօք վարեսցին: Եւ, քանզի ոչ հաւանէին Հայք նուաճիլ ընդ օրինօքն և դատիլ 'ի ծեռն վոյթի և դատաւորաց քաղաքին, այլ կամէին զառանձինն իւրեանց վոյթ և դատաւորս հայկազունս... (Տես Բռնի Միութիւն, էջ ԺԵ):

Յ. Խ.

Թագաւորութեան արդարադատութեան կշիռը միտում էր մերթայոս, մերթ այն կողմը, երբեմն չէզոք դիրք էր բռնում և հաճոյակատարութեամբ աշխատում էր խաղաղացնել երկու կողմերն էլ:

Ո՞ւմ կողմն էր աւելի մեծ իրաւունքը:

Հայերի դրութիւնը Իլվովի քաղաքային համայնքի մէջ արդարեւ այնքան էլ յարմար չէր—բացի հասարակ քաղաքային տուրքերի և մաքսերի հատուցումից, հայերի վերայ ծանրանում էր նաև մի առանձին հարկ, որից ազատ չէին մինչև անգամ գերմանական իրաւունք ստացած հայերը, Թագաւորը 1440 թ. հրամայում է. quod omnes et singuli Armeni, fide Armenorum viventes, quorum multi de jure suo Armenico se in jus Teutonicum transtulerunt, eoque pociantur et fruuntur, ita scilicet quod dum et quociens ipsi Armeni per nos tanquam nostri subditi pro aliquibus dacionibus sive solucionibus requirentur, omnes unanimiter juxta uniuscuiusque exigenciam pro eisdem solucionibus aut dacionibus ipsis per nos impositis contribuant et componant... (A. gr. V, p. 99). 1436 թ. թագաւորը խնդրում է Իլվով քաղաքը երեք հայի Լուցկից տալ գերմանական իրաւունք, բայց չէ ազատում մաքսից, որ վճարում էին հայերը (Բիշօֆ, № 7): Բայց միւս կողմից իլվովցի հայերին՝ Իւաշկին, Ստեցկին և Թովմասին շնորհելով գերմանական իրաւունք, թագաւորը ազատ է կացուցանում նոցա «a quibusque theloneis et foralibus Leopoliensibus, nobis per ceteros Armenos solvi et dari consuelis (A. gr. V, p. 182): 1563 թ. հայերը գանգատում են թագաւորին, որ իրանցից ոմանք դուրս են գալիս հայկական իրաւունքի տակից, ենթարկուելով ուրիշ իրաւունքներին simulque onera debita denegare consueverunt (Բիշօֆ, № 35): Թագաւորը արգելում է հայերին օտար իրաւունքի տակ անցնելն:

Դարձեալ՝ հայոց սովորական իրաւունքը շատ տարբերվում էր Լեհաց և Գերմանացւոց իրաւունքի սահմանադրութիւններից. Սակայն, ինչպէս երևում է, հայերը կամենում էին դատուել իրանց օրէնքներով և իրանց դատաւորներից և այդ ոչ միայն միմեանց մէջ, այլ և օտարականների ոչ-հայերի հետ էլ, հրաժարուելով այդպիսի ղեկավարում հնազանդուիլ քաղաքի հասարակ դատաւորներին: Բնական է, որ քաղաքը պաշտպանում էր իւր իրա-

ուներնոր, և երբ հայերի և ուրիշ աղգութեան պատկանող բնակիչներն մէջ վիճելի գործեր էին ծագում, աշխատում էր ենթարկել նոցա քաղաքային վոյժի դատաստանին:

Իլլովին գերմանական իրաւունք չնորհելով՝ Կաղմիր թագաւորը վաւերացրեց միենդին ժամանակ օտար աղգութիւնների իրաւունքը, որոնք բնակւում էին Իլլովում: այն է՝ հայոց, հրէից, Սարակինացոց, Թաթարների և Ռուսաց, ընդ մինն թոյլատրուած էր, որ այն գէպքերում, երբ գործեր էին ծագում առանձին աղգութեան անդամների մէջ, կամ երբ մի աղգութեան անդամ դատ էր սկսելու մի ուրիշ աղգութեան անդամի դէմ, դատուիլ կամ ըստ գերմանական իրաւունքների և կամ իւր օրէնքներով, բայց ի ներկայութեան և նախագահութեամբ քաղաքի վոյժի: Եւ այսպէս եւմ հասկանում հրովարտակի խմատը. «dantes tamen facultatem eis ut pro quibuscumque causis vel criminibus inter ipsos aut inter eos vel alias (nationes?) quibuscumque super causis vel articulis emergentibus, habuerint questionem, licitum sit eis pridicti jure Madeburgense uti coram advocati et perfrui juxta eorum petitionem petitam et oblatam (A. gr. III. № 5).

Հաստատելով հայերի իրաւունքները և արտօնութիւնները, Եղիսաբէթը յանձնում է նոցա աւագների հսկողութեանը, մինչդեռ Կաղմիրի հրովարտակի զօրութեամբ հայերը ստորադրւում էին քաղաքի վոյժին (խառն դատաստան վոյժի նախագահութեամբ): A. gr. III, № 29... vobis nichilominus nostro fideli Baroni domino Janussio, Capitaneo terre sepius nominate, singulariter committimus, insimantes, quatinus superiores dictos Armenos ab hominum quorum libet iniurijs, molestijs et perturbacionibus universis tueri et protegere sollicitate debeatis et in eorum iure per vos et quemlibet vestrum nec non alios in terra Russie constitutos more pristino permittatis cum effectu. Հասարակօրէն հաստատւում են հայերի արտօնութիւնների իրաւունքը, որ նորա վայելում էին Կաղմիրի օրերում: Եղիսաբէթի հրովարտակը վաւերացնում են նոյնպէս և Լիւդովիկոսը և Եագելսն (ib. № 21 և 45): Գրաւոր յիշատակարանների մէջ այդ հակաձառութիւնը անախորժ հետեանք ունեցաւ հայերի համար. քաղաքից դուրս բնակուող հայերը «Ռուսաց իրաւունքն» ունէին և ստորագրուած էին բերդի իրաւասութեանը: Միայն

1415 թ. հայերը, որոնք ապրում էին Սուրբ Յովհաննու եկեղեցու հօդե վերայ extra muros civitatis Leopoliensis փոխում են Ռուսաց իրաւունքից հայոց իրաւունքի վերայ, որ վայելում էին Իլլովին հայերը, աղատւում են բերդի աստիճանաւորների իրաւասութիւնից, ստանում են իրանց վոյժը, որ պատասխանատու է լինում միմայն եկեղեցու կանոնիկոսի առաջն. վոյժը դատում է նոցա հայոց օրէնքներով և նոյն օրէնքների զօրութեամբ ինքն էլ պատասխանում է կանոնիկոսի առաջ (A. gr. VI, № 32): Ուշադրութեան արժանին այն է, որ հրովարտակի ձեւակերպութիւնը բառ առ բառ նմանում է գերմանական իրաւունքի հրովարտակի ձեւին:

Քաղաքի աւագները ձգտում են բոլոր հայերին ստորադրել իրանց իշխանութեանը: Այս գէպքում արժանի է ուշադրութեան մի բնորոշ գործ, որ գրուած է Իլլովին քաղաքային մատենաներում 1446 համարի տակ: Իլլովին ստարոստա Պետրոս Ողբովանժս, պահանջում է, որ գերմանական իրաւունք վայելող բոլոր հայերը հնազանդուին բերդի դատաստանին և այդ բանը նա պահանջում է մահուան պատժի սպառնալիքներով: Սակայն հայոց վոյժ Խրիստօն քաջութեամբ պաշտպանում է իւր աղգայնոց իրաւունքները: Նա չէ կամենում կոչել յակնէ յանուանէ այն հայերին, որոնք գերմանական իրաւունքի տակն էին: «Եւ չեմ կարող հրամայել նոցա, քանի որ նորա գտնւում են գերմանական իրաւունքի տակ և դատւում են ըստ այդ իրաւունքի»:

Այս դատաւարութեանը, հաւանական է կարծել, որ քաղաքն էլ մասնակցում էր, որ, ինչպէս վերը յիշեցինք, ճգնում էր իւր դատաստանի տակ ձգել այն հայերին, որոնք գերմանական իրաւունքովն էին վարւում: Քաղաքի մասնակցութիւնը այս գործում երևում է Իլլովին մագիստրատի ստարոստայի միջև կայացած համաձայնութիւնից, որ տեղի է ունեցել 1460 թ. (տե՛ս A. gr. VI, № 41). Ստարոստան հրաժարւում է հայերին իւր իրաւասութեան ենթարկելու ձգտումներից, ինչպէս քաղաքի մէջ, այնպէս և նորա պարիսպներից դուրս ապրողներին, բայց իւր իրաւասութիւնը պահպանում է միայն այն հայերի վերայ, որոնք հին ժամանակներից ապրում էին բերդի իշխանութեան ներքոյ: Սակայն Իլլովին մագիստրատը չէր կամենում շատանալ այս յաղթութեամբ: հայոց համայնքի ինքնուրոյն գոյութիւնը, որ ունէր իւր յատուկ վոյժերը (մէկը քաղաքում, միւսը դորա արուարձա-

նում¹⁾, իւր աւագները, իւր իրաւունքը, որ շատ սակաւ դէպքերում միայն ստորադրվում էր քաղաքային մագիստրատին, գոռոզ իլվովցի պատրիկների աչքի շիւղն էր: Եւ ահա սկսվում են երկար դատեր մագիստրատի և հայերի մէջ նոցա փոխարինի իրաւաբանական յարաբերութիւնների առթիւ:

Հայ Աւագները կոչվում էին «Armeni scabini iurati» (A. gr. XV, p. 269), seniores consilii Armenorum (A. gr. XIV, p. 141). Մի յիշատակարանում (Pomn. dziejowe Lwowa № 492) կայ մի դէպք խառն դատաստանի այս հայերի մասին Sewoncz filio Meletschy և Tholak filio Thayez — դատաստան in iure provinciali — նախագահում է Pascho de Odirborg, pallatinus parvi castri երեք շլեախտիչ ասեսսորների, հայոց վոյթ Բողդանի և մի վլադիմերցի հայ Տենեգանի որդի՝ Herbytho-ի հետ (a. 1387): Պէտք է կարծել, որ դատուող հայերը բնակվում էին Իլվովի արուարձանում և այդ պատճառաւ ենթարկուած էին բերդի իրաւասութեանը: Խառն դատաստանի մասին՝ քաղաքի ստարոստայի հայ դատաւորների ընկերակցութեամբ — տե՛ս. A. gr. XIV, p. 107, 110, 115 — 116: Քաղաքային վոյթի և հայ աւագների դատաստանի մասին տե՛ս A. gr. VII, № 69 (1474): Այդպիսի դատերի նիստերը տեղի էին ունենում in pretorio Leopoliensi (A. gr. XV, p. 269) Armeni scabini iurati in pretorio Leopoliensi iudicialiter residentes: Հարկ է նկատել, որ իլվովցիք այդպիսի խառն դատերի նիստերի տեղերի մասին վէճեր էին ունենում հայերի հետ. հայերը պնդում էին, թէ խառն դատերում, ուր ներկայ են լինում վոյթը և հայ դատաւորները, այս վերջինները նիստ պիտի ունենան in pretorio et scabellis et locis scabinorum, Իլվովի պաշտօնեաները (рашны) պնդում էին թէ՛ հայ դատաւորները կարող են նիստ ունենալ in pretorio, բայց ոչ in subsellis scabinorum: Թագաւորը գործը վճռում է յոգուտ իլվովցիների, հակառակ հայոց: Այս վիճաբանութեան իմաստը հասկանալի է — իլվովցիք այդ մանր ու շնչին պահանջների և ձե-

ւակերպութեան շնորհիւ կամենում են ապացուցանել թէ՛ հայոց իրաւունքը սահմանափակ է և զուրկ լիակատարութիւնից և թէ՛ հայերը չունին իրաւունք մասնակցելու քաղաքային վարչութեան (Բիշօֆ № 27):

Ինչպէս արդէն ասացինք, հայերի մէջ գործերը քննվում էին խառն դատաստանում: դատաւորներն էին հայոց աւագները, նախագահում էր քաղաքային վոյթը. այս դատաստանը գործերը վճռում էր ըստ հայոց իրաւանց:

Սակայն բացի տեղացի հայերից՝ Իլվովի մշտական բնակիչներից, հարաւային այս կենտրոնական վաճառաշահ քաղաքը խառն բազմութեամբ գաղթում էին հայերը նա և հարաւային Ռուսաց միւս քաղաքներից, Խրիմից, հայաստանից, Վենետիկից և այլն¹: Ուրիշ քաղաքներից և օտար երկիրներից եկած հայերը թէ՛ ունէին իրաւասութեան տակ պիտի մտնէին, այդ խնդիրը երկար ժամանակ գայթակղութեան քար էր դարձել երեք կողմերի մէջ՝ Իլվովի հայոց համայնքի, քաղաքային մագիստրատի և Իլվովի ստարոստայի: Ստարոստաները² աշխատում էին իրանց իրաւասութեան ենթարկել օտարերկրեայ վաճառականներին, որոնք գալիս էին քաղաք:

Քաղաքային մագիստրատը պահանջում էր, որ նոքա ենթարկուին իւր դատաստանին ըստ գերմանական իրաւունքի: Վերջապէս ՚ի մասնաւորի հայոց վերաբերութեամբ խնդիր է ծագում իրաւունքի մասին, որով նոքա պիտի դատուին, մագիստրատը պնդում է, թէ օտարերկրեայ հայերը, ինչպէս միւս օտար աշխարհի վաճառականները, պիտի դատուին գերմանական օրէնքներով: հայերը նոյն խառն դատաստանն էլ պահանջում էին նաև օտար երկրից եկած հայերի համար, որ սահմանուած էր Իլվովի հայոց համար: Բոլոր երեք կողմերն, բացի իրանց իրաւաբանական իրաւասութեան սահմանի խնդրից, աչքի առաջ ունէին զրամական շահերը, վասն զի ով որ դատում էր, նա էր ստանում դատաստանական մաքսերը:

¹ Հայոց վոյթը յիշվում է տակաւին XIV դարու վերջում Pomniki dziejowe Lwowa, № 497. արուարձանի վոյթ. A. gr. XIV, p. 166. Ըստ Լոզինսկու առաջինը Հայոց հնագոյն աւագներից (վոյթ) կրում էր շատ փառաւոր կոչում «Հայոց ժողովրդի պետ» կամ հայերէն նրեսպոխան (dyrektor narodu ormianskiego).

¹ Այս գաղթականութեան պատմութիւնը աւելի հանգամանօրէն աւանդում է պ. Կ. Եղեանը իւր «Բոնի Միոմիւն» գեղեցիկ հրատարակութեան էջերում:

Խ. Յ.

² Стараоста բառը մենք չենք թարգմանում, վասն զի մեր «տանուէրը» ոչինչ առնչութիւն չունի սոյն դէպքում Իլվովի ստարոստայի հետ:

Խ. Յ.

Սկզբում երեք մրցակից հակառակորդների միջից յաղթանակը քաղաքը տարաւ: Թագաւորը 1444 թ., բոլոր Իլվով եւ կող օտարերկրեայ վաճառականներին՝ Յոյներին, հայերին, Սաբակներին, Նրեաներին, Մահմեդականներին և բոլոր ուրիշ ազգութեանց ներկայացուցիչներին ենթարկեց քաղաքի դատաստանի իրաւասութեան՝ ըստ գերմանական իրաւունքի:

Սակայն արքայական հրովարտականքը և քաղաքիս արտօնութիւնները շատ փոքր նշանակութիւն ունէին Գալիցիայի (Червоной Руси) ինքնիշխան կառավարիչների աչքում, ինչպիսի էին Ողորմանժները XV դարում: Մենք արդէն տեսնւք, որ վերջինները պէս-պէս սպառնալիքներով և հաւանական է նաև բռնութեամբ, կամենում էին իրանց իրաւասութեան ենթարկել մինչև անգամ տեղացի հայերին, որոնք վայելում էին գերմանական իրաւունք: Միայն 1460 թ. Իլվովի ստարոստան ճանաչեց քաղաքային դատաստանի իրաւունքը՝ քաղաք եկած օտար վաճառականների վերայ: A. gr. VI, № 41... hospitts etiam ab undecunque venientes et signanter hospites transmarinos tam Christianos quam paganos cuiuscunque generis et conditionis extiterint, in iurisdicionem et vivitatem Leopoliensem venientes, pro omnibus questionibus coram nemine de se querulantibus respondebunt, nisi in iure civili coram advocato Leopoliensi. Այս համաձայնութիւնը կայացաւ երկար դատավարութիւնից յետոյ, որին մասնակցեցան նոյնպէս Լեհաց քաղաքները Պօզնան և Դանցիգը. վերջիններս վկայում էին թագաւորի առաջ, թէ Իլվովին հին ժամանակներից տակաւին պատկանում էր իրաւասութիւնը օտար երկիրներից եկած վաճառականների վերայ (ib. № 34 և 35). Զարմանալին սոյն դիպուածում այն է, որ իլվովցիք կարօտ էին երրորդ անձանց վկայութեան, երբ նորա ունէին 1444 թ. արքայական հրովարտակը, ուր այդ իրաւունքը միանգամայն պարզ կերպով որոշուած էր:

Հայոց համայնքի վեճերը քաղաքի հետ, օտար երկրից Իլվով գաղթած հայերի ո՞րի իշխանութեան տակ մտնելու մասին, երկար տևեց: Երկու կողմերի մէջ փոքր ինչ համաձայնութիւն կայացաւ 1469 թ. — Իլվովի հայերի մէջ ծագած գործերը ինչպէս և առաջ պիտի վճռուէին խառն դատաստանում՝ քաղաքի վոյթի նախագահութեամբ և այդ դէպքում դատաստանական մարքերը յօգուտ հայոց դատաւորների էր. իսկ օտար երկրի հա-

յերի գործերում բոլոր դատաստանական մարքերը ամբողջութեամբ գնում էին յօգուտ քաղաքային վոյթի: Gromnicki, I, c, p. 54. Ինչօքի ժողովածուի մէջը չկայ ոչ այս, ոչ էլ 1476 թ. հրովարտակը՝ վերջինս գտնվում է հայոց արտօնութիւնների ժողովածում, որ հաւաքել է Բելովսկին և որ ներկայումս պահւում է Օսոլնսկիների թանգարանում Իլվովի:

Հայոց համայնքի դատաստանական իրաւասութիւնը սակայն աւելի ևս սահմանափակուած էր 1476 և 1510 թ. արքայական հրովարտականքի զօրութեամբ: Առաջին քրէական գործերը (բռնաբարութիւն, սպանութիւն, վերաւորութիւն), որոնք ծագում էին Իլվովի հայերի մէջ, արտահանուած էին խառն դատաստանից և ենթարկուած վոյթի ու քաղաքային լաւիկների դատաստանին. մնացեալ գործերում պահպանուած էր դատավարութեան առաջուայ կարգը: Բողոքը վոյթի դատաստանից անցնում էր թագաւորի դատաստանը:

Հայոց դատաստանական իրաւասութիւնը ևս առաւել սահմանափակվում է թագաւորի 1510 թ. արձակած հրամանագրով (Gromnicki): Տակաւին թագաւորի Իլվով եղած ժամանակը մագիստրատը գանգատվում էր, թէ հայերը չեն կամենում հպատակել քաղաքի վոյթին, պնդելով թէ ունին իրանց վոյթը: Թագաւորը յետաձգեց այս խնդրի վճիռը, մինչև Պետրոկովի ապագայ ժողովը (սէյմը), ուր կոչուեցան երկու հակառակ կողմերն էլ: Իլվովցիք ժողովին ներկայացրին գրաւոր ապացոյցներ, որոնց վերայ յենյով՝ հաստատեցին թէ քաղաքում մէկ վոյթ պէտք է լինի միայն, որի իշխանութեան ստորադրվում են բոլոր քաղաքի մէջ ապրող ազգութիւնների ներկայացուցիչները: Հայերը չկարողացան ապացուցանել առանձին վոյթ ունենալու իրաւունքը: Այս պատճառով գործը տարաւ Իլվովի մագիստրատը (Բիօֆ, № 23): Սակայն 1510 թ. հրամանագիրն էլ չէր ոչնչացնում բոլորովին հայոց համայնքի դատաստանի իրաւասութիւնը, այլ միայն սահմանափակում էր: Խառն դատավարութիւնից, բացի 1469 թ. հրովարտակում յիշուած գործերից (բռնաբարութիւն, սպանութիւն և 1510 հր. գողութիւն) արտահանուած էին նաև բոլոր անշարժ կալքերին վերաբերեալ գործերը (pro bonis et rebus immobilibus, puta hereditatibus, domibus, hortis et agris et aliis ejus generis): Այդպիսի գործերը այժմ ենթարկուած էին քաղաքային վոյթի դատաստանին: Իսկ մնացեալ բո-

լոր գործերում (pro aliis rebus et eventibus pro tempore Armenos contingentibus, hoc est si alieni in aliquo culpabiles essent) պահուած էր առաջուայ խառն դատաստանը վոյթի՝ չայոց վեց դատաւորների ընկերակցութեամբ loco scabinorum, որոնք դատում էին ըստ չայոց իրաւանց սահմանադրութեան: Բողոքը ըստ առաջին կարգի գործոց պէտք է գնար բարձրագոյն դատաստան. ըստ գերմանական իրաւանց (jus Theutonice superius). իսկ երկրորդ կարգի գործերինը— ուղղակի թագաւորին:

Դատաստանական մարտեր ստանալու առթիւ ծագած վեճերի պատճառով Տրատարակուեցաւ առանձին հրովարտակ 1518 թ. որով սահմանուեցաւ՝ դատաւարութիւնից ստանալի մարտերի կէսը յատկացնել վոյթի օգտին, միւս կէսը տալ չայոց դատաւորներին (աւագներին), որոնք մասնակից են լինում դատաւարութեան (Բիշօֆ № 26):

Մենք այլևս քննելու չենք չայոց համայնքի և քաղաքի վեճաբանութիւնները և ընդհարումները, այլ նկատենք միայն որ չայոց համայնքը իւր առանձին իրաւունքներով շարունակեց իւր գոյութիւնը Իլվովում մինչև XVIII դարու վերջերը: չայերը՝ չնայելով որ ամբողջ դարեր ապրում էին օտար ազգերի մէջ, չնայելով նոցա առօրեայ ընդհարումներին, որ ունենում էին իւրանցից մտաւորապէս աւելի զարգացած և գերազանց ազգութեանց ներկայացուցիչների հետ, չնայելով վերջապէս, շատ վաղ ժամանակներում նոցա մէջ տեղի ունեցած հաւատաւորութեանը (վասն զի տակաւին XIV դարում ոչ սակաւ կաթոլիկներ կային չայերի մէջ, իսկ XVII դարում նիկոլ Թորոսովիչ եպիսկոպոսի օրերում պաշտօնապէս կայացաւ Լեհաստանի չայոց միութիւնը հռովմի եկեղեցու հետ), նոքա շարունակում էին ապրել առանձին, կողիացած համայնքով, չէին խառնվում ուրիշ ազգերի հետ, զանազանուելով նոցանից իրանց բարք ու վարքով և բնորոշ կերպարանքով: Նոքա ունէին իրանց ժողովները, ուր ընտրում էին եպիսկոպոսներ, քահանաներ, քննում էին եկեղեցուն վերաբերեալ զանազան հարցեր, հաստատում էին կտակներ, խորհրդակցում էին աղքատների մասին, հիմնում էին ուսումնարան և հիւանդանոցներ, և այլն և այլն:

Դեռ 1519 թ. չայերը ներկայացրին թագաւորին իրանց Դատաստանագրքի լատիներէն թարգմանութիւնը և վերը յիշուած գէպքերում դատվում էին իրանց օրէնքներով մինչև 1784 թ.

երբ չայոց մասնաւոր և յատուկ դատաստանին վերջ դրուեցաւ (Gromnicki. I, e. p. 56):

Թէև չայերից շատերը մտել էին գերմանական իրաւանց տակ, Իլվովի մագիստրատը չէր ցանկանում բնաւ ճանաչել չայերի իրաւանց հաւասարութիւնը միւս քաղաքացւոց հետ: Նա պնդում էր թէ՛ չայերը իրանց լեզուի և հաւատի խորութեան պատճառով չեն կարող միւս քաղաքացւոց հետ իրաւանց հաւասարութիւնը վայելելու (pares ipsis non esse ac certis limitibus ultra reliquos cives Leopolienses inclusos esse Բիշօֆ I. c. № 37). Իլվովցիք չէին խորշում մինչև անգամ զրպարտութիւններից էլ. նոքա աշխատում էին արատաւորել չայերի քաղաքական հաւատարմութիւնը, չարախօսելով թէ չայոց ժողովները, որոնք տեղի էին ունենում գիշերները, քաղաքի պարիսպներից դուրս, շատ կասկածելի են:

Նարկ է նկատել, որ տակաւին XIV դարուց բացառապէս չայերն էին վարում թարգմանների շատ կարեւոր պաշտօնը: Դա պետական և միւսնոյն ժամանակ կիսաոստիկանական պաշտօն էր: Քաղաքի գլխաւոր թարգմանը քաղաքային երգուեալ աստիճանաւորն էր. նա պարտական էր հսկելու, որ օտար վաճառականները ոտնակոխ չանեն քաղաքի արտօնութիւնները. զաղտնի օստիկանութիւնն էլ նորան էր յանձնուած. նորա պարտականութիւնն էր հետամուտ լինել իմանալու, թէ վաճառականի պատուակի տակ արդեօք օտար պետութեանց լրտեսները չեն ծածկուած: Ռոճիկ չէր ստանում թարգմանը, այլ դեռ ինքն էր քաղաքին վճարում: վասն զի այդ պաշտօնը աճուրդով էր տրւում և թարգմանը իւր օգտին էր հաւաքում օտար վաճառականներից ստացած վարձը: Գլխաւոր թարգմանի ձեռքի տակ կային բազմաթիւ մանր պաշտօններ, որոնք կոչվում էին չարձի (барышники): Շատ բնական է, որ շնորհիւ այս պայմանների և չայերի՝ արեւելեան լեզուաց քաջ տեղեակ լինելոյն, արեւելեան վաճառականները՝ ապրանք բերելով հարաւային Ռուսաց առևտրական կենտրոնները, միանգամայն ընկնում էին չայոց ձեռքը և կախումն ունէին նոցանից: Միայն չայերի միջնորդութեամբ կարելի էր Արեւելքից նոր եկած վաճառականների հետ առևտրական գործեր տեսնել, պայման կապել և այլն: Իսկ անհնազանդներին շատ շուտով իսկըի էին բերում կասկած ձգելով նոցա քաղաքական հաւատարմութեան վերայ: Բայց, ինչպէս վերը յիշեցինք, իլվով-

105-0761 (105-0761)

ցիք էլ արատաւորում էին չայերին. դա 'ի հարկէ պնքան էլ գովելի զէնք չէր մագիստրատի ձեռքում չայոց համայնքի դէմ մաքառելիս. Իլվովցիների խիստ ատելութեան պատճառը չայերի վերաբերութեամբ, բացի վերաւորուած ինքնասիրութիւնից քաղաքի պատրիկների, որոնք չայոց համայնքի մէջ տեսնում էին status in statu, ճիշդ տնտեսական էր. Իլվովի բնակիչները երկիւղ էին կրում, որ չլինի թէ չայերը ամենայն ինչ իրանց ձեռքը ձգեն տէրութեան մէջ (ne universa prorsus civitas ab illis occuparetur). Նոքա գանգատում էին, թէ Իլվովի առևտրական շուկան գուցէ բոլորովին չայերի ձեռքը կանցնի. XVI դարու վերջերում հրապարակի 38 մեծ կրպակներից (institae divites) 22-ը պատկանում են չայերին և միայն 8 կաթողիկոսներին և 6 Ռուսաց. իսկ մանր կրպակներից (institae pauperes) կաթողիկոսներին պատկանում էին երկուսը, Ռուսաց—երեք և մնացեալ 18 չայերին էին պատկանում:

Իլվովցիք ակնարկում էին նաև այն իրողութեան վերայ, որ հին ժամանակից արդէն պարզ որոշուած էր տների maximum-ը, որ չայերը, Ռաները և հրեաները իրաւունք ունէին գնելու քաղաքում, ուստի խնդրում էին որ չայերին արգելուի տներ գնել կաթողիկոսներից. Սակայն բանից երևեցաւ, որ մագիստրատը այնքան էլ իրաւացի չէր իւր պահանջներում—ոչ մի թագաւորական հրովարտակներում չէր որոշուած քաղաքի տների քանակութիւնը, որ կարող էին ունենալ չայերը. Գործը վերջացաւ 1600 թ. երկու կողմերի մէջ կայացած համաձայնութեամբ. Թագաւորը իրաւունք տուաւ չայերին քաղաքում 73 տուն ունենալու (շատ հաւանական է, որ հայ տէրերին հաստատեց նոցա կալուածական իրաւունքների մէջ). չհաշուելով այստեղ այն տունը qua in negociis ecclesiasticis utuntur (այս տունը—չայերի ժողովների տեղն—հայերէն կոչվում է chue (խուց), երկու եկեղեցական տները, ուսումնարանները և հիւանդանոցը:

Թէպէտ և բոլոր քաղաքային պաշտօնէից ընդհանուր ժողովներում չայոց աւագները և բռնում էին երկրորդ տեղը, բայց նոցա, իբր ոչ կաթողիկոսներին, չէր կարելի քաղաքային պաշտօններ վարել և մտնել յայտնի արհեստաւորների դասակարգը: Ինչպէս վերը ասացինք, XIV դարում մենք հանդիպում ենք Իլվովում ոչ սակաւ հայ-կաթողիկոսների (Pomn. dz. Lwowa, p. 4, 10, 13, 17, 26 և այլն): XV դարում թոյլատրուած էր կաթո-

լիկներին խնամութեան կապեր հաստատելու չայերի հետ և ընդհակառակն. Սյսպէս Իլվովի արքեպիսկոպոսը թոյլ է տալիս Լէոնարդ անուամբ մի հային պսակուիլ կաթողիկոսականութիւն ընդունած մի թաթարի աղջկան հետ այն պայմանով միայն, որ ուրիշ հաւատի չդարձնել նորան, ոչ չայոց, ոչ էլ Ռուսաց, չըննադատել նորան կատարելու չայոց դաւանութեան ծէսերը. այս ամուսնութիւնից ծնելի զաւակները կաթողիկոս պիտի մկրտուին (A. gr. XI, № 84 1451—1477 թ.)

հարուստ հայուհիք¹ ոչ սակաւ մարդու էին դնում ռուս շլեխտիչների (A. gr. XIV, p. 433—4, 302—4, 309, 312):

հայ մեշանները, նախ քան հողատիրութեան արգելումն, ունէին հողային անշարժ կայքեր (A. gr. III, № 23 մի հայ՝ Մարգր անուամբ իւր կալուածքը վաճառում է Եան Մախովիչին):

Պատահում էր երբեմն որ չայերից ոմանք ձեռք էին բերում շլեխտիչի կոչումն (A. gr. IX, № 28 Gregorius miles Armenicalis, A. gr. XV, p. 107 հայազգի interpres Thartarorum cubicularius Regis, nobilis, A. gr. XIV, p. 145, 260—Nobilis Petrus armenus de Stronyathin, ib. p. 34 Holubej armenus. տե՛ս նաև քանի մի փաստեր Լոզինսկու գրքում գլ. VII):

XVII դարու երկու հեղինակների մօտ մենք գտնում ենք ուշադրութեան արժանի նկարագիրը չայոց բարեմասնութեան, յատկութեան և արտաքին կերպարանքի. Եան Ալամբէկը, Իլվովի մեշան, հետեւեալ կերպով է գծագրում իրան ժամանակակից իլվովցի չայերին. «երիտասարդները համեստ են և աներկիւղ, այր մարդիկ հնարագէտ են և փարթամութեան հետամուտ, ծերունիք քաղցրաբարդ են և հիւրընկալ, օրհորդները երեսով թուխ են և ամբարտաւան, կանայք բաւականին քաղաքավարի են, բայց պառաւ հասակում—թունաւոր»:

Միւս հեղինակ Ուրիխ Ֆօն Վեոգում 'ի միջի պլոց ասում է թէ չայերը իրանց թուխ երեսով, լոբաբար դուրս ցցուած աչքերով շատ տարբերվում են Լեհերից, և գունատ ու տխմար

¹ Լեհաստանի Հայուհեաց բարոյական տղիտումիւնը ամենայն ուրեք կրկնվում է և այն մեծ յամառութեամբ մինչև մեր օրերը. հարուստ և փառասէր հայ ծնողների աղջիկը կատարեալ զայնակղումեան քար է դարձել ազգի համար:

հրեաներից. որչափ այս վերջիններս երկչու են և հաճոյակատար, այնչափ հայերը յաղթանդամ են և հրամայող. բայց, նկատում է նոյն հեղինակը, նորա ժամանակ դժուար էր գտնել մէկ հայ, բացի Եգլովեցի հայերից, որ հասկանալիս լինէր իւր հին գրոց լեզուն. Նոցա կենդանի լեզուն խառն էր թաթարի բառերով (Liske, Cudzoziemcy w Polsce, Lwow, 1876, p. 81—2).

Դիտաւորութիւն չունենալով բնաւ փոքր 'ի շատէ ամփոփ կերպով նկարագրել այստեղ հայերի վիճակը Ռուսիայում, եւ կամեցայ միայն խոշոր գծերով գծագրել այն դերը, որ երբեմն այս ազգը կատարում էր հարաւային Ռուսիայում: Ի մի ամփոփելով բոլոր վերը ասածներս, մենք չենք կարող չնստոտվանել, որ հարաւային Ռուսաց քաղաքի պատմութեան մէջ հայերին պատկանում է նշանաւոր տեղ: Բայց անցելում ևս և ապագայում սոցա աւելի նախանձելի դեր գուցէ վիճակուէր, եթէ միայն նորա օժտուած լինէին գաղափարական ձգտումներով: Սակայն այդպիսի յատկութիւններ մենք շատ սակաւ ենք գտնում հին հայոց մէջ. Կուլտուրական խնդիրները հեռու են նոցանից: Բոլոր նոցա գործունէութեան շարժառիթը ծագում է զուտ տնտեսական տեսակէտից. ամբողջ աշխարհը նոցա համար լիկ առևտրական մի շուկայ էր: Նոցա յարատեւ գործունէութեան և կեանքի բնաւորութիւնը արտայայտվում է ուրոյն առանձնաւորութեամբ, որ արդարեւ, որոշ հանգամանքներում նոցա ոյժն էր կազմում, բայց միևնոյն ժամանակ նոցա անկման պատճառ դարձաւ, երբ չնայելով կեանքի նոր պայմաններին, հայերը չկամեցան հրաժարուիլ իրանց նեղ ազգային կեանքից, յամառութեամբ հաւատարիմ մնալով իրանց հնացած աւանդութիւններին:

Ք. Տ. Յօդուածի աղբիւրները:

Լաւագոյն աշխատանքը՝ վերաբերեալ հարաւային Ռուսաց հայերի պատմութեանը, պատկանում է պրօֆ Գոռմիցկուն (Ormianie w Polsce ich historia, prawa i przywileje, Warszawa 1889): Այդ աշխատանքի յառաջաբանում (յենեալ ըստ մեծի մասին քաղաքագիտական նիւթերի վերայ) մէջ է բերուած նաև առարկայիս գրականութիւնը: Հեղինակի յիշած մատենագրութիւններից կարևորագոյնն են՝ 1. Sadok Baracz, Zywyoty slawnych ormyan w Polsce, Lwow 1856 (հարուստ նիւթ է, բայց գերծ չէ աւելորդարանութիւնից և սխալներից).

2. Bichoff Ferd. Das alte Recht der Armenier in Polen

(Oesterr. Blätter für Litteratur und Kunst, Wien 1857).

— Das alte Recht der Armenier in Lemberg, Wien 1862.

— Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg (Archiv für Kunde oesterr. Geschichtsquellen, Wien 1864).

3. Zacharjasiewicz, Wiadomoszi o ormyanach w Polsce (Bibl. nauk. Zakl. im Ossol. 1842. m. II).

4. Шпараневичъ (Szkola, r. 1868).

5. Sodok Baracz, Rys dziejów ormyanskich.

6. Siarczynski, galicya, jej ziemia, plody i ludy (Doztyg. przy Gaz. Lwowskiy 1857)

Շատ թանկագին նիւթեր կան Ռուսաց Գաղիցիայի քաղաքներում բնակուած հայերի պատմութեան վերաբերեալ այս յիշատակարաններում—Akta grodzkie i ziemskie.

Բիշօֆի ժողոված հայոց արտօնութիւններից շատերը (բնագրի հետ միասին արտատպած են առաջին IX հատորներում):

Իլլովի հայոց նիստ ու կացի պատմութեան համար շատ կարևոր են՝ Akta gr. հ. XIV—XV և Pomniki dziejowe Lwowa, Lwow 1892 թ.

Ոչ սակաւ ուշադրութեան արժանի մանրամասնութիւններ հայերի մասին հաղորդում է՝ Wl. Lozinski իւր հետեւեալ աշխատութեան մէջ—Lwów starożytny II, Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI—XVII w (քաղուած յատկապէս Իլլովի քաղաքային դիւանի դեռ չհրատարակուած նիւթերից):

Կիեվի կենտրոնական դիւանում, որչափ մեզ յայտնի է, պահվում են Կամենեց-Պոդոլսկի հայոց դատաւարութեան գրքերը (հայոց լեզուաւ): Այս դիւանից Բար քաղաքի հայոց գրքերը վերադարձրած են Բար¹, Կամենեց-Պոդոլսկի հայոց մատենաներից քաղուածներ են արած Սբ. Էջմիածնի հայրապետական Մատենադարանի համար: Նոյն Կամենեց-Պոդոլսկի հայերի մասին տես dr. Antoni J. Zamecki Podolskie I—III Warszawa 1880.

հարաւային Ռուսաց հայերի վաճառականութեան մասին տես նաև St. Koczynski, osteurop. Handel im XV Jahrh. (Jahrb. für Nationalrekon. u. Statistik, XXXIV (1879 թ.), p. 498.

¹ Բար քաղաքը Պոդոլսկի նահանգումն է:

Հայոց իրաւանց ժողովածուի լատիներէն բնագիրը լոյս ըն-
ծայեց Բիշօֆ (Das alte Recht der Arm. in Lemberg). Իսկ լե-
հերէն բնագիրը—Վոյցիցկին (տե՛ս. Bibl. Warsz. 1842 և Bibl.
starozytna pisarzów polskich, I).

Շատ կարևոր է ուսումնասիրել այս ժողովածուն և որոշել
նորա միջեց յետոյ եկած բարդութիւնները. Այդ փորձը անում
է J. Kohler, Das Recht der Armenier (Zeitschrift für ver-
gleichende Rechtswissenschaft, VII Bd. I Heft, Stuttgart,
1887).

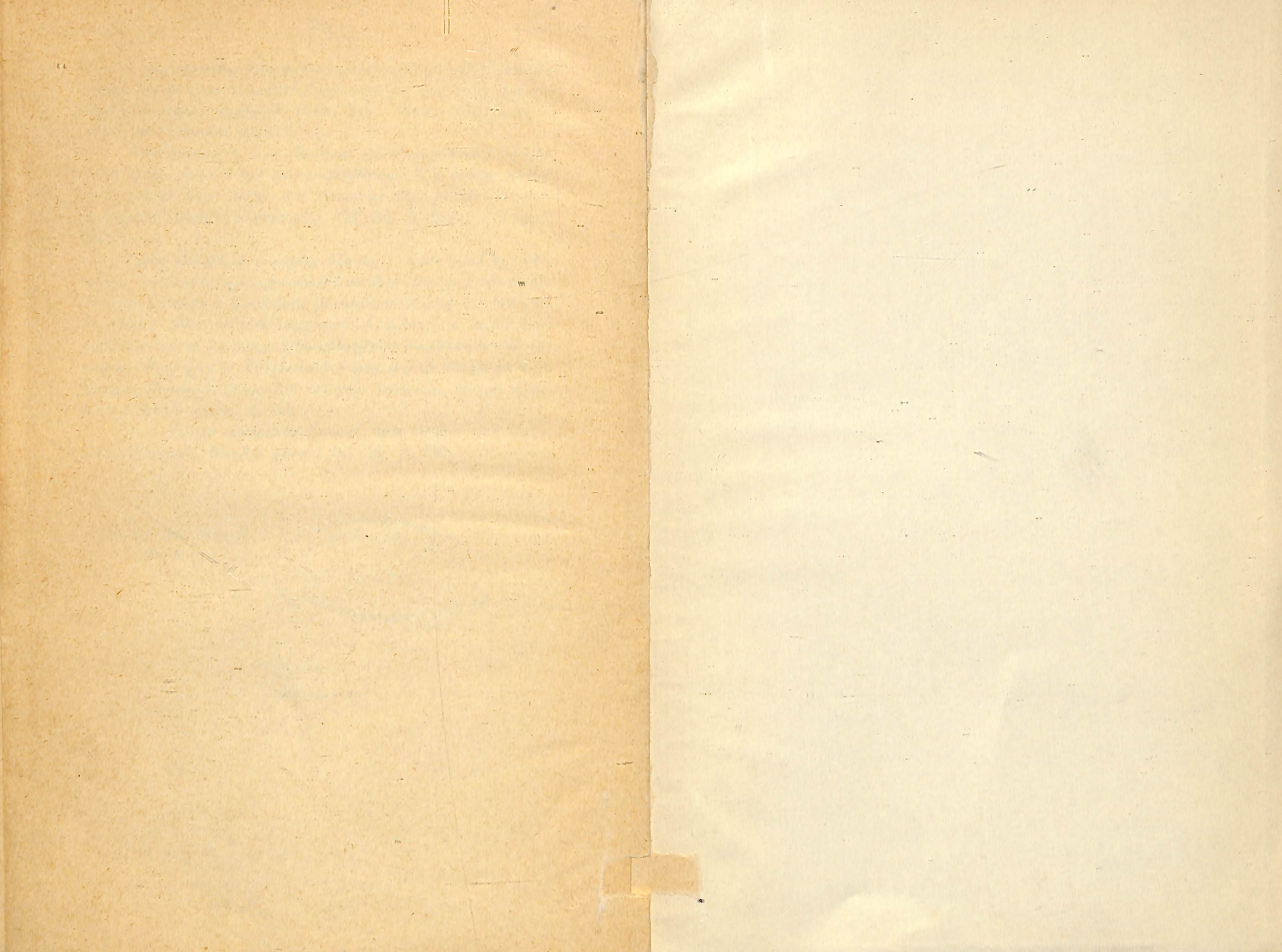
Հայոց միութեան (հոգովմայ եկեղեց.) պատմութիւնը տե՛ս
պրօֆ. Պաւինսկու այս աշխատութեան մէջ—Dzieje zjednocenia
ormyan polskich z Kosciolom Rzymskiem, Zródla dziejowe, m.
II, Warsz. 1876. տե՛ս և Іозефовичъ-ի, Annalium urbis Leo-
poliensis tomus extraneus (Օստրլենսկիների մատենադարանի ձե-
ռագիրը Իլովոլում). Լեհաստանի Հայոց լեզուի մասին տե՛ս J.
Hanusz (Հանուշ), o jezyku ormyan polskich, Rozpr. wydz.
filolog. Akad. umiej. Հ. XI.

—Einige slovischen Namen armenischer und türki-
scher Herkunft, Եագիչի դիւան, Bd. IX, H. III.

Ապրիլի 21, 1894 թ.

Մոսկուա.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0585740

